

IDENTITÁSFORMÁLÓ KULTURÁLIS ESZKÖZÖK AZ EURÓPAI UNIÓ MEGKÖZELÍTÉSÉBEN¹

DOI 10.35402/kek.2024.3.15

Absztrakt

Az Európában felerősödő integrációs folyamatok következményeképpen egyre nagyobb figyelmet kap a kulturális identitás fogalma. Az európai identitásvizsgálat évtizedek óta foglalkoztatja az Európa jelenével és jövőjével foglalkozó kutatók, politikusok, kulturális gondolkodók nagy részét. A tanulmány célja az elméleti kereteken túlnyúlva, az ezt vizsgáló kutatásokat alapul véve ismertetni az európai polgárok Európához és az Európai Unióhoz kötődő viszonyát, és e keretek között értelmezni az európai kulturális identitás kérdéseit. A kutatás célja bemutatni, milyen létező alapokon nyugszik a közös kulturális tudat értékrendszere és milyen szerepet tölthet be a kultúra a tagállami és uniós szintű érdekek között.

Kulcsszavak: európai kultúra, kulturális örökség, európai kulturális identitás, enkulturáció

Abstract

As a consequence of the intensifying integration processes in Europe, the notion of Cultural Identity is receiving increasing attention. For decades, the identification of Europe has occupied many researchers, politicians, cultural thinkers, and strategists concerned the present and future of Europe. The aim of this study is to go beyond the theoretical framework and to describe the European citizens' attitudes towards Europe and the European Union, drawing on the research that has been carried out on them, and to interpret the issues of European Cultural Identity within this framework. This paper analyses the existing foundations of a shared cultural consciousness and the role that can be fulfilled in the interplay between national and EU interests. The research will be presented as a qualitative analysis of the Eurobarometer surveys. In addition to EU legislation and statistics as primary sources, literature in English

and policy papers of the EU were used as secondary literature.

Keywords: European Culture, Cultural Heritage, European Cultural Heritage, enculturation

Bevezetés

Az európai országok eltérő kulturális szokásai – ideértve a jog, politika, gazdaság stb. kultúráját is – érték- és érdekalapon meghatározzák az „európai belpolitikát”, kihatással vannak az országok egymás közötti kapcsolataira, mely gazdasági és politikai törésvonalokhoz vezethet. Mindennek alakulására az Európai Unió közvetett befolyással bírhat az európai egységet erősítő kulturális programok segítségével. Az uniós kultúr- és oktatáspolitikai terén az egységes tagállami színvonal megteremtésén jóval túlmutat az a rejtett lehetőség, mely az európai kulturális identitás formálásában rejlik. A közös európai kultúrpolitika és az európai identitás kialakítását szinte lehetetlen megvalósítani az angol nyelv és így az amerikai populáris kultúra behatásai nélkül. Ezért Field két „kulturális nehézséget” nevezett meg, melyek szintén jelentősen meghatározzák napjaink európai kultúrpolitikáját: a „régí” tagállamok és az EU központi intézményei a további integráció reményében támogatják a kulturális mélyítést, ugyanakkor az angolszász populáris kultúra vagy esetlegesen a liberális skandináv modell átvételének elkerülésére törekednek (Field, 1998). Ugyan az uniós intézmények munkássága elenyésző a kultúrpolitika terén, de a tagállamok egyéni kulturális diplomáciája különösen hangos. A nemzeti identitások erősödésével azonban egyéni szinten nem gyengül, sőt, az új generáció térkövetelésével és a globalizáció hatására élénkül az Európához fűződő viszony.

Az EU hivatalos álláspontja szerint az európai identitás nem helyettesíti a nemzeti identitást, hanem kiegészíti azt. Az EU olyan multikulturális közösségként tekint magára, ahol a tagállamok és polgáraik egyéni sajátosságai harmonizálnak az európai értékekkel és a közös célokkal. Ezáltal tanulmányunkban olyan lényegi kérdésekre keressük a választ, melyek a gazdasági érdekek mentén létrejött, politikai érdekek hálójában beszűkülő Európai

¹ A tanulmány a Kulturális És Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-2-I-NKE-39 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési És Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Unió állampolgárai kulturális identitásának mibenlétét és értékeit nagyvonalakban kirajzolják az olvasó előtt. Ennek fényében a következőkben górcső alá vesszük, milyen szempontból közelíti meg az Európai Unió az európai identitást. Milyen szerződésekben és miként jeleníti meg ezt az azonosságtudatot? Milyen történelmi hagyatéokra és értékekre építi fel az európai kulturális közösséget és hogyan határozza meg a kulturális célokat? Nem utolsósorban pedig, hogyan törekszik az EU érték-közösséget teremteni az érdekközösségen túlnyúlva? Célunk ismertetni azokat a kulturális programokat és oktatásügyi fejlesztéseket, melyeket az EU az európai egység erősítéséhez, az azonosságtudat építése során alkalmaz. Végezetül, rövid kitekintés erejéig, bemutatjuk, hogy a jövőorientált európai kultúrtér, mely az 1950-es évek óta formálja a kontinens országainak gondolkodásmódját, a globális tendenciáknak kitett fiatalság számára miként tud európaiság tudatot nyújtani, ezáltal milyen hatással van az EU külpolitikájára.

Európai identitás az Európai Unió szemüvegén keresztül

Az Európai Unió az európai identitást mint kulturális – *közös értékek kulturális közössége* – és mint politikai – *demokratikus gyakorlatokat osztó politikai közösség* – identitás határozza meg. Míg a második meghatározás egyértelműen észrevehető az EU mindennapi működésében, addig az európai kulturális identitás fogalma kevésbé látványos, sokszor a politika érdekeit kiszolgáló árnyékként jelenik meg. Az európai identitás az objektívizáló kulturális térből az intézmények erősödésével és az eurozóna létrejöttével polgári-politikai meghatározássá alakult át.

Mint azt Dér is kiemeli, a földrajzi értelemben vett Európa-fogalom jelentősen eltér a politikai elképzelések során kialakult normatív Európa-eszmétől (Dér, 2005). Gellner szerint, ha egy közösség nyelvi korlátok miatt nem tudja megfelelően fejleszteni társadalmát, akkor kulturális alapú nacionalizmusával egyfajta védelmi közzéggé alakítva törekszik elősegíteni a társadalmi mobilitást és a politikai nacionalizmust (Gellner, 1991). Ennek fényében az általunk vizsgált európai kulturális identitást az európaiság politikai-gazdasági egységének megfogalmazásától kell elemezni: az európai integráció megvalósulásától. Az „eurooptimista” paradigma képviselői szerint az Európai Uniónak „érelmleg telített közösségeket kell létrehoznia”, így

europaizálva a nemzeti identitást, ezáltal Európára és a nemzeti kultúrák közötti cserekapcsolatokra nyitott dimenzióval kiegészítve az európai egységet (Dér, 2005). Mindennek következtében kialakulhat az európai identitást nemzetstratégiájukba beépítő tagállamok egysége. Amennyiben Európa „kompetitív világhatalommá” válna (Messner, 2001), alternatív modellként szolgálna az új világrendben, melyet az utóbbi évtized eredményei alapján sem politikai sem gazdasági sikereivel nem érhet el, csupán, mint a kultúrák közötti híd vívhat ki magának világhatalmi szerepet.

Az Európai Unió legitimálásához az egyik legfontosabb eszköz az azonosságtudat erősítése és a közös kulturális tér kiépítése, melyre a sui generis konstrukció a kezdetektől fogva törekedett. Az identitás-politika formálása az 1970-es és 1980-as években az uniós politika fontos szegmense volt, ebben az időben született az európai identitást részleteiben tárgyaló Európai Identitásról szóló nyilatkozat (1973), a Tindermans-jelentés (1975) és az Adonnino Bizottság jelentése (1985) is. Lluís Oltra 2021-es tanulmányában részletesen vizsgálta a hivatalos EU dokumentumok európai identitással kapcsolatos álláspontjait és a kérdéskör megjelenítését, melyből kiderül, a szerződések leggyakrabban az „európai identitás”, az „európai kultúra” és a „közös európai örökség” kifejezéseket alkalmazzák. Ezzel szemben a szövegekben a „hagyomány” mint fogalom csak a tagállamok kapcsán jelenik meg, miközben Európa meghatározásakor az „örökség” és a „sors” gyakran használt kifejezések (Oltra, 2021).

Ennek fényében miként jelenik meg a tagállamok és Európa kulturális egysége az uniós intézmények európai identitással kapcsolatos értelmezésében? Ahogyan az 1992-ben aláírt Európai Unióról szóló szerződés (EUSz) preambulumban olvashatjuk, az Európai Közösségek megalapításával az európai népek elhatározták, egy egyre szorosabb uniót létesítenek, „öszöntözést merítve Európa kulturális, vallási és humanista örökségéből, melyből az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen jogai, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, valamint a jogállamiság egyetemes értékei kibontakoztak”. A bevezetés néhány bekezdéssel később így folytatódik: „azzal az óhajjal, hogy elmélyítsék a népek közötti szolidaritást, miközben történelmüket, kultúrájukat és hagyományaikat tiszteletben tartják” (EUSz, 1992). Mindez arra utal, az Európai Unión belül az együttműködés, így az *európai identitás a közös értékeken alapszik*. Mit jelent az „egyre szorosabb” Európa képe és melyek a közös értékek?

Az európai identitás fejlődésében, valamint az európai kultúrpolitika céljainak megfogalmazásában az EUSz 128. cikkelye, valamint az 1997-ben aláírt Amszterdami Szerződés 151. cikkelye jelentős mérföldkönek bizonyult. Az Európai Uniót létrehozó 1992-es szerződés jogi kereteket biztosított az „európai polgárság” számára, ezáltal a korábbi gazdasági-kulturális egységtörekvéseket hivatalosan is felváltotta a politikai szempontból értelmezett „polgári identitás”: a „nép Európája” gondolat, valamint a közös valuta bevezetését követő gazdasági azonosulás, ám az integráció továbbra is a kulturális-területi hovatartozáshoz kapcsolódott (Tekiner, 2020). A szerződésben elismerik „Európa népeinek történelmét” és az európai identitást már nemzeti értelemben jelenítik meg, a közös kül- és biztonságpolitika (KKBP) hivatkozási alapjaként, ún. kontraszt identitásként a világ többi részével szemben (Oltra, 2021).

Az EUSz-t követően megsokszorozódott az európai identitásra összpontosító dokumentumok száma, melyek a fogalmi vitát alakították, és „továbbra is a kulturális alapú objektív elemeket emelték ki annak meghatározásában, hogy mit jelent európainak lenni” (Oltra, 2021). Az első és legjelentősebb ilyen az 1995-ben kiadott Európai Identitás Chartája, melyben Európát „sorsközösségként” lát(tat)ják, minek alapértékei a „»klasszikus ókorban és a kereszténységben gyökerező történelmi gyökerekre épülnek, [...] melyek a reneszánsz, a humanista mozgalom és a felvilágosodás során fejlődtek ki«” (Oltra, 2021). Az ebben az időszakban megjelenített identitás észrevehetően közelebb áll a polgáripolitikai felfogáshoz és könnyen válhat a nemzetállamok szemében föderalista törekvéssé.

Az EU tovább kereste létjogosultságához és tevékenységének legitímálásához szükséges állampolgári támogatás lehetséges formáit, így született meg 2000-ben az Európa Tanács tagjainak miniszterei által kihirdetett kulturális sokszínűségről szóló nyilatkozat, mely az eltérő kulturális szokások megőrzését és hagyományok ápolását tekinti az európai sokszínűség alapjának. Eme nyilatkozatból vált mottóvá az EU „Egység a sokszínűségben” jelmondata. Ahogyan Monica Sassatelli fogalmaz, Európa mint egység és Európa mint sokszínűség egyszerre valós és hamis (Sassatelli, 2002), így az EU által létrehozott identitás mint kulturális közvetítő jelenik meg a globális és lokális területi szintek között, illetve az európai népek és nemzetek összetett dimenziójában. Umberto Eco szerint az európai identitás valójában már 1088, a Bolognai Egyetem alapítása

óta kialakulóban van, melyet az európai jogi és gazdasági integráció tett hivatalossá (Eco, 2013). Magát az „európai identitás” kifejezést az 1973-as koppenhágai csúcson az erről szóló nyilatkozatban fogalmazták meg, mely útjára indította a tagállami és közös örökség értékelésének és védelmének hosszú folyamatát (Tekiner, 2020). A 2001-ben aláírt Nizzai Szerződésben az EUSz 27. cikkét már kiegészítették az „Unió értékeinek és érdekeinek” szolgálatára irányuló identitás megteremtésének céljával, mely valójában az EU intézményeinek legitímálását segíti elő (Nizzai Szerződés, 2001).

Az EU intézményeinek nézőpontjából tehát az Európai Alkotmány átdolgozásából született 2007-es Lisszaboni Szerződés 1a. cikkében hivatkozott „értékek és érdekek” alkotják az európai identitást, mely magában foglalja az „európai társadalom” alapját képező hat alapértéket: az emberi méltóság tiszteletét, a szabadságot (szabad mozgást és munkavállalást), az egyenlőséget, a demokráciát, a jogállamiságot (törvényesség és igazságosság), valamint az emberi jogok tiszteletét (LSz, 2007 és Európai Unió, 2023). A Lisszaboni Szerződésben az „európai jelentőségű kulturális örökség” megerősíti, hogy a kultúra és a történelem szorosan összekapcsolódik, melyből az európai kulturális tér felemelkedett. Oltra a szerződés kapcsán rámutat: a kereszténységet nem említik közvetlenül (Oltra, 2021), azonban az EUSz-hez hasonlóan a LSz-ben is a kulturális, vallási, humanista, felvilágosodásra épülő örökségre hivatkoznak. Fontos kiemelnünk, hogy a 2004-ben aláírt, ám francia és holland vétó miatt életbe nem lépő alkotmányszerződés teljes egészében a közösségi érzésre és az európai identitás tudatos mélyítésére épült, ezért deklarálták a LSz-ben, melyek az EU szimbólumai. Ám mindez csak tovább élezte a szupranacionális szervezet és a tagjait alkotó nemzetállamok közötti, szuverenitásról szóló feszültséget.

Látható, hogy az EU alapszerződéseiben nyomatékosították a kultúrának, így a közös kulturális értékeknek az integrációban betöltendő kiemelt szerepét. Az európai identitás meghatározása azonban az integráció első szakaszaiban még a „mi” és az „ők = nem európaiak” szembenállás értékeire összpontosított. Mindez megteremtette az alapot a kulturális közösségre való hivatkozásnak, de a hidegháború végével és a kelet-közép-európai országok rendszerváltásaival egyidejűleg Nyugat-Európa elvesztette addigi vízvonalát szerepét, majd a 2000-es évek bővítési hullámai megkövetelték a kulturális európaiság újradefiniálását. Az EU a Maastrichti

Szerződésben létrehozott KKBP alapján egyszerre törekszik arra, hogy az európai identitást befelé és kifelé is megjelenítse. A tagállamok közösségéretet a kultúr- és oktatáspolitikai tevékenységével erősíti, míg a közös külpolitika által a puha diplomácia eszközeivel az „Európa-hoz tartozást” az EU a partner- és a csatlakozó vágyó országok számára igyekszik vonzóvá tenni. Összefoglalva, a történelmi-kulturális örökség és a politikai-polgári érdekek az EU hivatalos dokumentumaiban szorosan összefonódnak, ahogyan maga az Európai Unió és Európa fogalma sem határolhatóak el az EU megközelítésében.

Az Európáról mesélt történet: kulturális értékeink és közös örökségünk

Közös nyelv és közös hagyományok, szokások, egységes közös történelmi múlt nélkül kulturális kötődésről beszélni szinte lehetetlen, ezért az európai kulturális identitást az értékek szempontjából kell megközelítenünk. Az *európai érték-közösséget* a sokszínűség, az emberi méltóság és a szabadság határozza meg. Kulturális szempontból mik ezek az értékek? Milyen történeteket mesélünk Európáról, mik azok az értékek, melyeket a jövőorientált gazdasági és politikai Európai Unió érdemesnek tart a kultúrpolitika és az örökségvédelem terén?

Az Európai Unió önmagára és a tagállamainak mélyülő együttműködésére mint a történelmi akarat beteljesülésére tekint, létezését az „európai történelemmel” legitimálva. Az európai történelem azonban a népek, majd később a nemzetállamok egymás elleni harca. Olyan küzdelmek, melyek területekért folytak a kereszténység nevében, vagy a keresztények között. Minden, ma már uniós tagállamnak megvolt a maga „ellensége”, általában a szomszédos terület, akikkel szemben az értékek örekként léphetett fel. Ezek az értékek az adott hatalom érdekeit szolgálták, azonban az „európai projekt” megvalósításának egyik akadályként elérhetetlené teszik az európai egységet. Az EU által hivatkozott közös szociális és politikai értékeket minden tagállam máshogyan értelmezi és lehetetlen egységes érték-készletben megállapodni. Máshogy van ez a kulturális értékekkel, hiszen a kultúra az adott csoport által osztott értékek tára, melyek a születési helyre, vallásra, nyelvre, gasztronómiára, társadalmi normákra, művészetre, irodalomra, zenére épülnek: az antikvitás hagyatékai, a görög tudományos alapok és a rájuk épülő római újítások; az egyházszakadással létrejövő és a reformáció során bővülő valósi (in)tolerancia; az reneszánsz és a felvilágosodás

eszméi és társadalmi hatásai; valamint mindezek művészeti és irodalmi lenyomatai határokon átívelve határozták meg a kontinens népeinek kultúráját. Ezek által beszélhetünk egységes európai kultúráról és érték-készletről.

A kulturális egységéret az európai elit Európa-képében már a kezdetektől fogva jelen volt. Ahogyan Eco szavait olvashattuk feljebb, Európa maga valójában egy évszázadok, ha nem évezredek óta tartó egységesülési folyamat, melynek alapjait a közös történelem és a közös kulturális gyökerek határozzák meg. A hosszú múltra visszanyúló európai művészet alkotásai, a filozófia eszméi, a tudomány felfedezései és a politika egyenlőségre való törekvései közös örökséget és referenciapontokat jelentenek. A multikulturalizmus, a többnyelvűség és az eltérő hagyományok, történelmi aspektusok adják az európai identitás magját. Az enkulturáció során elsajátított európaiság-éret fontos eleme a kulturális kötődés kialakításának, mely a régebb óta a közösség részét képező tagállamok esetében sokkal előrehaladottabb, mint a 2000-es években csatlakozott országok lakosságáé (Balatoni, 2023). Azonban pontosan melyek azok az európai kulturális elemek – értékek, emlékek, szimbólumok –, melyekhez kialakítható az említett kötődés?

Az európainak tulajdonított kulturális értékek

A 2023 őszi készített sztenderd Eurobarometer 100 felmérés során kérdeztek rá azokra az elemekre, melyek megeremthetik az európaiság-éretet. A legtöbben az európai értékekre, a kultúrára és a gazdaságra hivatkoztak, és csak ezt követően jelölték meg a történelmet, földrajzi elhelyezkedést és a szolidaritást. A fiatal generáció tagjai számára a kultúra az európaiság alapvető és legfontosabb eleme, mely betudható a mobilitásukból fakadó nyitottabb világnézetüknek, ám ezt a véleményt osztják a magukra felsőosztálybeliként tekintő európai elit tagjai is. Szemléletes, hogy személyes érték-ként a megkérdezettek alig 11%-ánál jelenik meg a „más kultúrák iránti tisztelet” (Európai Unió, 2024a). Pontosán milyen kultúrát tekintenek az európaiak európainak? Mely értékek mentén alakítható a kulturális azonosságtudat? Ahogyan a tagállamok eltérően értelmezik az európai történelmet, valamint a közös politikai és szociális értékeket, a közösségi és társadalmi kulturális értékek is más-más jelentéstartalommal bírnak. Az európai kulturális értékeket azonban az Európai Unió egységes csokorba

igyekezik fogni, melyek kultúr- és oktatáspolitikájához stabil hivatkozási alapot biztosítanak.

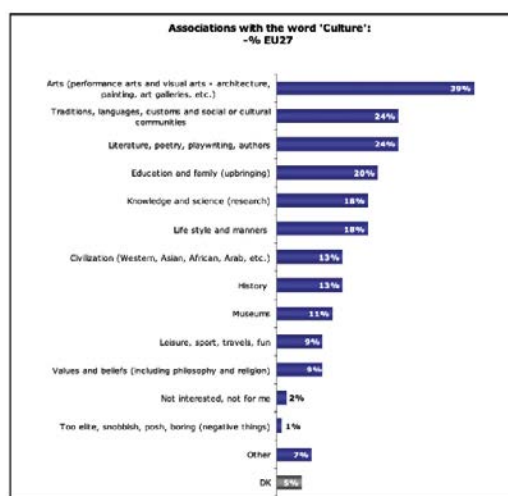
A 2007 szeptemberében közreadott 278-as számú különleges Eurobarometer, mely a tagállamok lakosságának kultúra megközelítéseit vizsgálta, átfogó képpel szolgál az európaiak európai kultúráról való vélekedéséről. A válaszadók jelentős része a kultúrát a művészettel (előadó- és képzőművészet, tehát kreatív tevékenységek), valamint a hagyományokkal (nyelv, szokások, kulturális közösségek) és az irodalommal azonosította (Európai Unió, 2007). Lényeges kiemelnünk, hogy az országokra való lebontás szerint a kultúrát az irodalommal a legtöbben Magyarországon, mintegy 43%-ban azonosították.

Az európai művészet hagyományai gazdagok, a festészet, szobrászat, irodalom, zene és színház terén számos kiemelkedő európai alkotó és művészeti stílus alakította az évszázadok során a folyamatosan bővülő ismert világ kultúráját, ahogyan az európai tudósok és a filozófusok formálták a közös gondolkodásmódot. Európa népeit évszázadokon át a tudni és érteni akarás, a felfedezés vágya, valamint a területi és fejlettségbeli fölény fűtötte, végül elősegítve a kultúrák közötti párbeszédet.

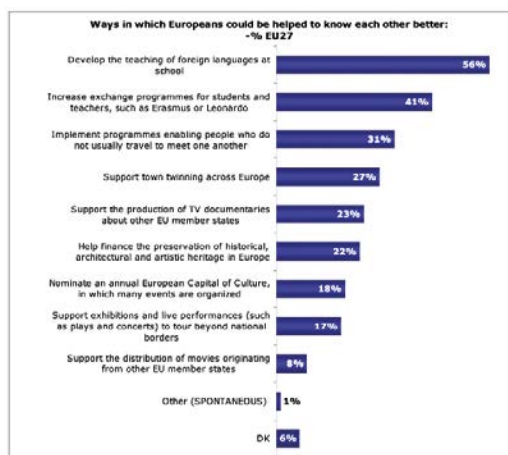
Az európaiak kultúra szemléletét erősen meghatározta az a családi közeg, melyben felnőttek, mindemellett a hiedelmek és a civilizációs hovatartozás csekély számban jelentek meg „kultúráként”. (1. ábra) A kultúrához való egyéni kötődés a válaszadók közel 77%-ának kiemelt fontosságú, mely megmutatja, bárhogyan értelmezik a kultúrát, az az európaiak életében fontos helyet foglal el (Európai Unió, 2007). Olyannyira, hogy a válaszadók nagy része Európát mint „a kultúra kontinensét” látja (legfőképp a Baltikum, a Balkán és Közép-Európa országainak körében), az európai kultúra pedig több szinten, a tagállamok egyediségéből és az európai nyitottságból áll. Látható, hogy az európaiak kulturális elkötelezettségük nemzeti és kontinensük iránt, a kulturális gyökereket, mint a békét és szabadságot erősítő köteléket szemlélik. A tanulmány során több alkalommal elemeztük az európai értékeket, a kulturális összetevőket, és kijelenthetjük, az európai kultúra szorosan összefügg a demokrácia és az emberi jogok értékeivel. Mindemellett a kontinens gazdag történelmi múltjában sokszor összefonódik az egyes nemzetek identitása és ezáltal formálja az európai egész identitását.

A 2007-es felmérésből szintén kiderül, hogy az európaiak a kulturális toleranciában, cserében és együttműködésben látják az egyik legjelentősebb

kulturális értéket, mely által a kontinens lakói még közelebb kerülhetnek egymáshoz. Ezek közé tartozik a különböző nemzetek konyhája, a nyelvtudás, valamint a csereprogramok, melyek mind a személyes kikapcsolódáshoz, illetve a jobb munkalehetőséghez kapcsolódnak. (2. ábra) Ahhoz, hogy mindez elvezethessen egy határokon átívelő európai egységhez, a válaszadók 56%-a fejlesztené a nyelvtanítást iskolai keretek között, míg többségük támogatta az Erasmus+ kiszélesítését, valamint a testvérvárosi kapcsolatok erősítését. Tanulmányunk szempontjából külön releváns az Európa Kulturális Fővárosát, illetve az uniós kulturális örökségvédelmi projekteket érintő tevékenység alacsony (alig 22% és 18%) támogatottsága (Európai Unió, 2007).

1. ábra Mit jelent a "kultúra"? Forrás: EB 278, Európai Unió, 2024

2. ábra Hogyan kerülhetnének az európaiak közelebb egymáshoz? Forrás: EB 278, Európai Unió, 2024

Össességében elmondható, hogy az európai politikai és kulturális értékek egymással összefonódva alkotják az európai értékek széles tárát: az európai identitás a politikai és kulturális sokszínűségéből tevődik össze, melyek külön-külön nem értelmezhetőek.

Ez az identitás a globális és lokális, a közösségi és egyéni, a kelet és nyugat közötti egyensúly megtalálásában rejti (Chopin, 2018). Míg Amerika rendelkezik az „amerikai álommal” és Kína a konfucianus értékekkel, addig Chopin szerint Európában nincs olyan különleges, közös értékrendszer, mely iránt az európaiak valóban lelkesedhetnének, szintén hangsúlyozva, hogy az EU mint politikai rendszer egyszerre épül a béke és a hatalom alapjaira (Chopin, 2018), valószínűleg éppen ezért tekintjük a békét, a szabadságot és a demokráciát a legfontosabb európai értékeknek. A kultúrának a demokratizálásban is kiemelt szerep jut (ld. Huntington, 1991), ennek kapcsán az EU számára a kulturális azonosságtudat, a közös történelem képe és a területi hovatartozás erősítése jelenthetik az európai kulturális identitás valódi alakítását, mely által megszerezheti a vágyott legitimitációt.

Az Európai Unió kultúra-megközelítése

Az Európai Unió számára a kultúra nem csupán a művészetre és a szórakozásra korlátozódik, hanem az európai identitás, a gazdaság (kulturális szektor fejlesztése új munkahelyeket teremt és ösztönzi az innovációt) és a társadalom (elősegíti a toleranciát és a párbeszédet) szerves részét képezi. Az EU hivatalos álláspontja alapján a kultúra az európai összetartozás, az európaiság-érzet törzse, éppen ezért annak ösztönzerű virágzását és fejlődését védeni és erősíteni kell, mint az emberi kreativitás és egység legmagasabb formáját (Sassatelli, 2002). Az EUSz 128. cikkében olvashatjuk a következőket: „a Közösség hozzájárul a tagállamok kultúrájának virágzásához, tiszteletben tartva nemzeti és regionális sokszínűségüket, ugyanakkor előtérbe helyezve a közös kulturális örökséget” (EUSz, 1992), melyből világosan látszik az EU kultúra-megközelítése. A „közösség” antropológiai szempontból lát(tat)ja az európai kultúrát, mely nem tartozik sem nemzethez, sem térséghez, mindössze a kontinens közös örökségét képezi. A kulturális sokszínűség tiszteletben tartása és a kulturális párbeszéd előmozdítása kulcsfontosságú az EU számára, mind a belső kohézió, mind a globális szinten betöltött szerep erősítése érdekében.

Időben visszább kell tekintenünk, hogy mindennek jelentőségét megérthessük. Az első európai kulturális szervezetet 1954-ben Genf-ben hozták létre az európai elit tagjai. Az 'European Cultural Foundation' (ECF), vagyis az Európai Kulturális Alapítvány fő céljaként az európai összetartozás-érzet erősítését határozták meg: egy olyan Európa feletti bábáskodást, ahol minden európai polgár büszkén európainak érezheti magát. Ugyan a szervezet széles körben nem ismert, létrejöttével megteremtette az európai kulturális tevékenység alapjait és számos, mérföldkönek számító kezdeményezés fűződik a munkásságához (European Cultural Foundation, 2024). Az ECF alapításának évében megerősítette az Európa Tanács tagjai által megkötött Európai Kulturális Egyezményt, mely célul tűzte ki a „közös örökséget alkotó eszményeket és elveket” erősítő, Európán belüli nagyobb megértést és a tagállamok nemzeti történelmének megismerését szolgáló kulturális akciókat és tanulmányutakat (Európa Tanács, 2024).

A kezdeti tevékenységek már előrevetítik az EU később alkalmazott kultúrpolitikáját. Tehát „ha [az EU] meg akarja állítani a globalizált média kulturális dömpingjét, akkor a kiút ebből nem a nemzeti kultúrákba való bezárkózás, hanem a kultúrák lefordíthatóságára épülő olyan kulturális csere rendszerének kialakítása, mely képes egy nagy európai kulturális piacot teremteni” (Bayer, 2001). Az Európai Uniónak ezáltal véleményünk szerint nem az „európai” kultúra építésére kell törekednie, hanem a nemzetállamok kultúrájának „kiközvetítésére”.

Azonban az európai kultúra alakítása olyan szakpolitika, melynek esetében létezik egy ún. „glass ceiling”, vagyis valamifajta üvegplafon, mely áttörhető, de a tagállamok heves ellenkezését vonja maga után. A kulturális alapszabályozások nyomán az EU feladata bátorítani a tagállamok együttműködését az európai történelem és kultúra ismeretterjesztése, a kulturális alkotások létrehozásának és a kulturális örökség védelmének területén. Ugyanakkor a gyakorlatban – az uniós kultúr- és oktatáspolitikában – az EU „kezeit” mindig is megkötötték a tagállamok szuverenitásuk elvesztésétől való félelmei. Az ösztönző intézkedések a tagállamok számára strukturált önállóságot biztosítanak, ezáltal a jogharmonizáció hiányában az európai kultúrpolitika kizárólag programok és kezdeményezések indítására korlátozódik.

A nyelvre és kultúrára vonatkozó „föderális” törekvések a tagállami önállóság végső feladásának

látszatát keltének: a nemzeti és kulturális azonosság tudat elvesztésével milyen identitás alakítása maradhatna az adott ország hatáskörében? Ennek következtében az EU keresi azt a vékony határmezsgyét, melynek mentén kialakíthatja a legitimitásához szükséges kulturális azonosságtudatot. Ez a szűk keresztmetszet a *közös kulturális örökség*.

Kulturális örökség, a jövőorientált Európa kötőanyaga

A tagállamok kulturális együttműködéseinek mélyítéséről már az 1970-es évek óta folytak tárgyalások – többek között az UNESCO 1970-es velencei és az 1974-es helsinki konferenciáin –, a kulturális és oktatási szolidaritás erősítése céljából közös kultúrpolitikai alpnormáról egyeztettek (Kassai, 2012). Az Európai Bizottság az Adonnino Bizottság 1984-es munkaprogramjának mentén már a nyolcvanas évek közepétől megkezdte az európai kulturális identitáspolitika gyakorlását, melyet a közös európai kulturális örökség köré építettek fel és „az európai identitás történelmi és kulturális értelmezésétől függően, [...] az európai értékek egy sorára hivatkoztak” (Tekiner, 2020). Vagyis olyan politikai és szociális értékekre, melyeket az európai eszmék segítségével az évszázadok során fokozatosan kiharcoltak, mint a szabadság, az emberi jogok, a törvény előtti egyenlőség, a politikai pluralizmus, a demokratikus intézmények (és a hatalmi ágak elválasztása), valamint a kisebbségek védelme.

Az európai kultúrpolitika egységes tagállami támogatásához azonban gazdasági és politikai sokkra volt szükség. Európában az egymás ellen vívott harcok békésen lezárultak, de a kontinensnek nem elég a külső kihívások leküzdésére összpontosítani. Napjainkban az EU tagállamai a klímaváltozással, a migrációval és a különböző biztonsági nehézségekkel – orosz-ukrán háború, közel-keleti instabilitás, kínai gazdasági hegemónia, az amerikai fél újbóli izolációs törekvései – szembesülnek. Az együttműködésre való hajlandóság és a közös jövőkép elengedhetetlen eszköz, ám az európai identitás építésének folyamatát a belső feszültségek is jelentősen megtépzák. Az Alkotmány 2005-ös francia és holland elutasítása, az euróövezet 2008-as válsága, a brexit és az elmúlt évek magyar különutas külpolitikája mind olyan, unión belüli akadályok, melyek jelentősen hátráltatták, sőt rombolták az azonosságtudat építését.

A közös kulturális örökség koncepciója ezáltal indirekt módon használható fel az európai

kulturális „nemzetépítésre”, hiszen „az örökség a múltnak az a része, melyet a jelenben kortárs célokra – legyenek azok gazdasági vagy kulturális célok (beleértve a politikai és társadalmi szempontokat is) választunk ki (Graham, 2002). Az ehhez felhasznált kulturális érték – Farkas elméletére visszautalva – feltételezi egy egyöntetűen elfogadott szimbólumrendszer meglétét is. Az 1980-as évektől elindult egy olyan, kulturális nemzetépítésre emlékeztető folyamat, melynek során a 2000-es évekig számos, „hagyományosan a nemzetállamokhoz kapcsolódó szimbólumot vezettek be” (Tekiner, 2020).

Mik alkotják ezt a szimbólumrendszert? Az összetartozást, a sorsközösséget közvetítik és a közösség fennmaradásának biztosítékai a szimbólumok, melyek a (nemzeti) tudáskészlet elemeiként az adott csoport minden tagjának lehetőséget nyújtanak a „nagy Egésszel való azonosulásra” (Csepeli – Örkény, 2017). Ezek olyan egyszerű, mindenki számára értelmezhető elemek, mint a zászló, a címer, a himnusz. Az Európai Unió jogszabályban rögzítve négy szimbólummal rendelkezik, melyek az európai zászló; az európai himnusz: Friedrich Schiller Örömmódjának Beethoven által megzenésített változata szöveg nélkül, így Beethoven 9. szimfóniájának negyedik tételeként; a május 9-i Európánap; valamint a már korábban elemzett, 2000 óta hivatalos mottó, a „United in Diversity” (Európai Unió, 2024b). A tanulmányban sokat tárgyalt európai értékek ugyanezt a jelképes kötődést erősítik az európai polgároknak. Az európai hitrendszert – mely a kereszténységen és az emberi jogokon nyugszik – szintén értelmezhetjük a közös történelem és kulturális normák szimbólumaként, melyet az EU a közös kulturális örökség formájában használ fel a strukturált enkulturációs folyamatában.

Ezáltal kijelenthetjük, az Európai Unió kultúrpolitikájának alapvető célja, hogy kiemelve Európa nyilvánvaló kulturális sokszínűségét, megtalálja azokat a közös elemeket, melyek kapcsolódási pontot jelenthetnek a különböző európai kultúrák számára és a gazdasági-politikai integráció további indikátoraként szolgálhatnak. A 2007-ben kiadott európai kulturális menetrend (Europa.eu, 2007) lehetővé tette az európai kultúrpolitika fejlődését: a kultúrák közötti párbeszéd támogatása mellett a kultúra már megjelent az Európai Unió nemzetközi kapcsolataiban szerepet játszó külpolitikai, diplomáciai eszközként is. Lähdesmäki szerint a közös elemek révén „az EU politikája »egy elképzelt kulturális közösséget« [„imagined Europe” (a szerk.)] hoz létre Európában, mely »egyesül a

sokféleségben» (Lähdesmäki, 2012). A gyakorlatban az EU a kulturális örökség narratíváját használja fel az európai kulturális identitás erősítésére. Az uniós örökségpolitika szorosan összefonódik a gazdasági célokkal: a kulturális turizmus fellendítésével, a kulturális iparágak megerősítésével és a regionális fejlődés támogatásával. A legfontosabb (kultur)politikai eszköz ehhez az Európai (Kulturális) Örökség címkéje, valamint az Európa Kulturális Fővárosa program.

Lähdesmäki rámutat az EU által gyakran alkalmazott kormányzati modell kultúrpolitikai retorikájára: az EU az Európai Örökség címkével és az Európa Kulturális Fővárosa programmal „ráveszi” a helyi és nemzeti szereplőket, hogy az „egyes városokban, régiókban és tagállamokban található történelmi műemlékek, épületek és egyéb építészeti helyszínek” lokális szinten is mint az európai közös örökség jelenjenek meg (Lähdesmäki, 2012). Ezáltal a közös európai kulturális identitás keresése alulról felfelé irányuló folyamatként értelmezhető, ugyanakkor a valóságban fentről lefelé zajlik, az uniós intézmények által alakítva. Ezzel együtt az örökség fontos politikai szintérré vált az EU politikai diskurzusaiban.

A kulturális örökség alapját azok a mítoszok és nemzeti elbeszélések szolgáltatják, melyeken keresztül az Európai Unió önmagának egy megszire visszanyúló kulturális, politikai és szellemi örökséget teremt, ezeket új jelentésekkel feltöltve, a társadalmi és szociális értékeket európaiként mesélheti el (Lähdesmäki, 2019). Hangsúlyoznunk kell, hogy ezek a kulturális ideológiai eszközök nem tekinthetők szimbólumoknak, hanem enkulturációs térként szolgálnak az európai polgárság európai szintű identitásának kialakításában.

Az európai kultúrtér mint nemzetközi erő

A kultúra egyszerre nemzeti (közös nyelv és kultúra, közös nemzettudat, kulturális örökség) és nemzetközi (mert a nemzeti kultúra a változatos történelmi kihatásoknak köszönhetően folyamatosan fejlődik). Napjainkban a kultúra célja azonban már nem csak az, hogy művészeti vagy irodalmi értéket hozzon létre: a kulturális diplomácia ernyője alatt egyre gyakrabban használják a demokratikus értékek előmozdítására. Mindez megerősíti, hogy a kultúrának az európai identitáshoz való hozzájárulása nagyobb mértékű, mint az Európán belüli emblematikus fellépések, vagy a kulturális diplomácia hatása a világ többi részén.

Ugyanakkor a kulturális diplomácia két ország, két társadalom, két kultúra közötti kapcsolatokat jelent, miközben az európai kulturális identitás szempontjából „egy közösségben” kell gondolkodnunk, bár az európai kultúr diplomáciának „nem feltétele a közös, egységes európai kultúra” (Környei, 2013). A nemzetközi szinten számos oktatási, kulturális és tudományos szervezet és intézet foglalkozik a kultúrák közötti párbeszéd erősítésével, ezzel szemben a kutatás szempontjából inkább a belső, Európai Unión belüli összetartozás-érzet a releváns. Az olyan szervezetek, mint az Európa Tanács vagy a különböző európai szövetségek és egyesületek, nem az identitásképzéssel, hanem a kultúra közvetítéssel és a kulturális örökségek védelmével foglalkoznak. A közös belső európai kulturális identitás és a közös külső kulturális diplomácia kialakításához szükség van az előbbi tevékenységekre is.

Az átfogó európai kulturális külpolitika még várat magára, azonban az elmúlt években, főként az Európai Unió Nemzeti Kulturális Intézetei (EUNIC) szövetség keretein belül, a nemzeti kulturális intézetek és szervek egyre szorosabban működnek együtt. Fontos megjegyeznünk, hogy az EUNIC nem egy egységes európai kultúrpolitikát képvisel, a tagállamok saját nemzeti kultúrájukat és nyelvüket népszerűsítik, melyhez az EU finanszírozása társul. Ennek fényében az európai kulturális értékekre épülő kultúr diplomáciai modell létrehozása továbbra is elengedhetetlen eleme az európaiság-érzet Európán belüli erősítésének.

A globalizáció hatására a kulturális erőviszonyok minden kétséget kizáróan átrendeződtek, az angolszász kultúra és a dél-ázsiai (koreai, kínai) terjeszkedés nehezíti a kulturális sokszínűség közös kultúr diplomáciává való alakítását. Azonban Európa lehet kulturális erő a nemzetközi szinten: a sokszínűséget hirdető Európa Kulturális Fővárosa kezdeményezést például sok más nemzetközi szinten jelentős szervezet átvette és implementálta saját kulturális közegében. Többek között a korábban említett Erasmus+ oktatási csereprogram, mint a kulturális diplomácia egyik alapvető eszköze, remek példája a nemzetköziesítésnek. Környei Ágnes 2013-as tanulmányában javaslatot tett a kulturális évadok, hónapok nemzeti gyakorlatának európai szintű megjelenítésére (Környei, 2013), mely nemcsak a tagállamok hagyományait és nyelvét, művészeti szokásait mutathatná be a többi tagállam polgárai számára, hanem megismertethetné őket lokális szinten más kontinensek európaiktól eltérő kultúrájával is. Emellett a nemzeti kultúrák

keresztmetszeteinek felkutatása és azok bemutatása erősítené az európaizációt. A világ gazdasági versenyei már megjelentek a kulturális térben, minek hatására a különböző régiók, tagállamok tudatos imázsépítése több mint egy évtizede zajlik. Az Európában sikeres kezdeményezések – EKF, Európai Örökség, csereprogramok – Európán kívüli promotálásával és a programok turisztikai, gazdasági vonzerejének növelésével, kihasználva a kulturális örökség gazdagságát, az európaiság-érzet globális trenddé válhatna.

Következtetések

Meállapítható, hogy az Európai Unió által létrehozott identitás mint kulturális közvetítő jelenik meg a globális és lokális területi szintek között, illetve az európai népek és nemzetek összetett dimenziójában. Az EU a különböző szak- és külpolitikai, valamint gazdasági célok fényében értelmezi az európai polgári-politikai identitást, ám a transznacionális szervezet számára az európai kulturális értékek olyan kötődési alapot biztosítanak, melyet a tagállamok egymás iránti érzékenyítésére felhasználva, azok állampolgárainak európaiság-érzetét erősíthetik.

A kérdéskör elemzése kapcsán egyértelműen látszik, hogy a közös európai örökség és tágabb értelemben az európai kultúrpolitika a mítoszalkotáson keresztüli hatalomgyakorlásról szól (Lähdesmäki, 2019). Ahogyan Lähdesmäki is hangsúlyozza, ezek a mítoszok a közös európai múlt, a közös kulturális gyökerek, az európai identitás, valamint bizonyos európai erények és értékek folytonosságának a múltból a jelenbe való átörökítésének gondolatát igyekeznek erősíteni. „Az alapító mítoszok igazolják az EU politikai céljait, azaz az európai egyesülés és a többszintű integráció megerősítését, és ezeket a célokat választási lehetőség nélküli, erkölcsileg és etikailag legitimálnak állítják be” (Lähdesmäki, 2019), vagyis ezeken keresztül törekednek az európai intézményrendszer stabilizálására.

A bábeli nyelvzavar, a véráztatta történelem, az európai művészet, irodalom és társadalmi szokások folyamatosan formálják az európai gondolkodásmódot: így szorosan összefonódtak a kulturális, politikai és szociális értékek, melyek külön-külön nem értelmezhetőek. Ebben az eklektikus közegben az Európai Unió kultúrpolitikai törekvéseire hatalmas teher hárul. A kulturális keresztmetszetek megtalálásával a szervezet képes erősíteni saját tevékenységét, mindehhez pedig a közös örökséget

használja fel. A programban támogatott helyszínek és javak az európaiságot hivatottak kifejezni és az Európa Kulturális Fővárosa programév kapcsán prezentálhatóak az európai polgárok előtt. Az azonosságtudat vitathatatlanul a személyes tapasztalatok és találkozások során formálódik, melyhez azonban elengedhetetlen a biztos és aktívan használt nyelvismeret, valamint az interkulturális konfliktusok asszertív kezelése. Európa kitörhet a globális angolszász kultúruralom alól, amennyiben az európai enkulturációt a kultúr- és oktatáspolitikán keresztül tovább mélyíti. Az új európai fiatalság szemében értelmet kell nyernie a kulturális örökségnek és az európai szerkezet vázának ahhoz, hogy a jövőorientált Európa motorjaként a transznacionális és kontinensen túli térben is európaiként formálja a jelent.

Felhasznált irodalom

- Balatoni Monika 2023 Characteristics of National Enculturation and Awareness of National Symbols among Young People in Hungary. *Belvedere Meridionale* 2023/1. 149.
DOI 10.14232/belv.2023.1.10 <https://doi.org/10.14232/belv.2023.1.10>
- Bayer József 2001 Európai kultúra – európai identitás. In Karikó Sándor szerk. *Európaiság*. Áron Kiadó, Budapest. ISBN 963 9210 14 5. <https://mek.oszk.hu/02000/02004/02004.htm> Letöltés dátuma: 2023.10.20.
- Chopin, Thierry 2018 Europe and the identity challenge: who are „we”? Robert Schuman Foundation, Paris. <https://www.robertschuman.eu/en/european-issues/0466-europe-and-the-identity-challenge-who-are-we> Letöltés dátuma: 2024.02.16.
- Csepeli György – Örkény Antal 2017 Nemzet és migráció. ELTE TáTK, Budapest, 2017. ISBN 978-963-284-843-3. https://tatk.elte.hu/dstore/document/1540/Csepeli_orkeny_nemzet_es_migrac.pdf Letöltés dátuma: 2023.10.4.
- Dér Aladár 2005 Az európai identitás elméleti alapjai. *Politikatudományi Szemle*, 14. 125-150. <http://real.mtak.hu/112441/> Letöltés dátuma: 2023.11.18. ISSN 1216-1438.
- Eco, Umberto 2013 European Cultural Identity? A Matter of Dialogue. *Vox Europe*. <https://voxeurop.eu/en/content/article/4310111-european-cultural-identity-matter-%20dialogue> Letöltés dátuma: 2024.03.08.

- Europa.eu (2011). A Tanács állásfoglalása (2007. november 16.) az európai kulturális menetrendről. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/ALL/?uri=CELEX%3A32007G1129%2801%29> Letöltés dátuma: 2024.03.20.
- Európai Unió (2007). Special Eurobarometer 278 – „European Cultural Values”. European Union. https://data.europa.eu/data/datasets/s477_67_1_ebs278?locale=en Letöltés dátuma: 2024.03.19.
- Európai Unió (2017). Special Eurobarometer 466 – „Cultural Heritage”. European Union. <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2150> Letöltés dátuma: 2024.03.12.
- Európai Unió (2023). Aims and values. European Union. https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/principles-and-values/aims-and-values_en Letöltés dátuma: 2023.02.04.
- Európai Unió (2024a). Standard Eurobarometer 100. European citizenship. European Union. <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/3053> Letöltés dátuma: 2024.03.02.
- Európai Unió (2024b). Symbols. European Union. https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/symbols_en Letöltés dátuma: 2024.03.22.
- European Cultural Foundation. (2024). Our Story. <https://culturalfoundation.eu/about/our-story/> Letöltés dátuma: 2024.02.21.
- EUSz (1992). EUSZ – 12006M Az Európai Unióról szóló Szerződés. http://data.europa.eu/eli/treaty/teu_2016/pbl_1/oj Letöltés dátuma: 2024.01.29.
- Field, Heather 1998 EU Cultural Policy And The Creation of a Common European Identity. Univerzitet Crne Gore. https://www.ucg.ac.me/skladiste/blog_12209/objava_66331/fajlovi/definicija%20kreiranja%20zajednicke%20evropske%20kulture.pdf Letöltés dátuma: 2024.01.27.
- Gellner, Ernst 1991 Nationalismus und Moderne. Rotbuch Rationen, Berlin, 1991. ISBN-13: 9783880227613.
- Graham, Brian 2002 Heritage as Knowledge: Capital or Culture?. *Urban Studies* Vol. 39, No. 5/6, 2002, 1003-1017. <https://www.jstor.org/stable/43084760> Letöltés dátuma: 2023.12.06.
- Kassai Beáta 2012 Ki vagy te európai? Gondolatok az európai kulturális identitásról. *Partiumi Egyetemi Szemle* 2011/1., Nagyvárad, 2012. https://nagyalma.hu/container/volume/2012/121_KB_Kivag.pdf Letöltés dátuma: 2024.02.17.
- Katics Eszter 2021 Az európai identitás kérdése az európai fiatalok körében. *Acta Sociologica – Pécsi Szociológiai Szemle*, 7(1). Doi:<https://doi.org/10.15170/as.2021.7.1.3>. Letöltés dátuma: 2023.12.03.
- Környei Ágnes 2013 Az Európai Unió a nemzetközi kulturális együttműködésben. *Magyar Külügyi Intézet, Budapest*, 2013/2. szám, 163-178. <https://kki.hu/kulugyi-szemle-2013-2/> Letöltés dátuma: 2024.03.01.
- Lähdesmäki, Tuuli 2019 Founding myths of EU Europe and the workings of power in the EU heritage and history initiatives. *European Journal of Cultural Studies*, 22/5-6. szám, 781-798. <https://doi.org/10.1177/1367549418755921> Letöltés dátuma: 2024.03.06.
- Lisszaboni Szerződés (2007). https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.C_.2007.306.01.0001.01.HUN&toc=OJ%3AC%3A2007%3A306%3ATOC#a-001 Letöltés dátuma: 2024.02.09.
- Messner, Dirk 2001 Kooperative Weltmacht: Die Zukunft der EU in der neuen Weltpolitik. In *Internationale Politik und Gesellschaft*, No. 1, 26–39. <https://library.fes.de/pdf-files/ipg/ipg-2001-1/artmessner.pdf> Letöltés dátuma: 2023.11.06.
- Nizzai Szerződés (2001). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12001C/TXT> Letöltés dátuma: 2024.01.29.
- Oltra, Catala Ll. 2021 The Objectification of European Identity in the Treaties and in European Institutions' Declarations. *Debats. Journal on Culture, Power and Society*, 6, 85-100. <https://doi.org/10.28939/iam.debats-en.2021-6> Letöltés dátuma: 2024.03.11.
- Sassatelli, Monica 2002 Imagined Europe: The Shaping of a European Cultural Identity Through EU Cultural Policy. *European Journal of Social Theory*, 5(4), 435-451. <https://doi.org/10.1177/136843102760513848> Letöltés dátuma: 2024.03.10.
- Tekiner, Ugur 2020 The 'European (Union) Identity': An Overview. *E-International Relations*. <https://www.e-ir.info/2020/04/15/the-european-union-identity-an-overview/> Letöltés dátuma: 2024.02.29.